

Milena Lenderová

K HŘÍCHU I K MODLITBĚ

KAROLINUM

K hříchu i k modlitbě

Žena devatenáctého století

Milena Lenderová

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé, v Karolinu první, přepracované

© Univerzita Karlova, 2016

© Milena Lenderová, 2016

ISBN 978-80-246-3540-8

ISBN 978-80-246-3541-5 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva k druhému vydání /9

1. Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole /13
 2. „Ženská má být vzdělaná“ aneb Potíže s dívčím vzděláním /39
 3. „Nejdražší srdce mé“ aneb Láska, sňatek, manželství /72
 4. „Kinder, Küche, Kirche“ aneb Domácnost se rozrůstá /106
 5. „Bez zdraví naprostého žádná není krása“ aneb Žena nemocná i zdravá, životní styl a dámská móda, pohyb a sport /130
 - Čistota půl zdraví /131
 - Ideál krásy /141
 - Kosmetika, věčný problém /143
 - Ženské sportování /146
 - Proměny módy /152
 6. Svět za oknem kuchyně aneb Salony, bály a kávové společnosti /165
 7. Cesty za hranice všedních dnů aneb Od diletantismu k umění /190
 - Ženy s paletou /191
 - Vstup do literatury /197
 - Ve službách Thálie /219
 8. Od vlastenek k filantropkám, od filantropek k „emancipistkám“ aneb Práce, studium, politika /233
 - První zviditelnění /235
 - Emancipace po česku /241
 - Ženské spolky /243
 - Boj o ženská povolání /256
 - Otázka univerzitního vzdělání /269
 - Ženy a politika /272
- Summary /285

Výběr z použitých pramenů a literatury /287

Seznam vyobrazení /296

Rejstřík osob /296

Obrazová přílohy

Předmluva k druhému vydání

Když roku 1999 vyšla poprvé knížka *K hříchu i k modlitbě, Žena v minulém století*, bylo české bádání o ženských dějinách skutečně v plenkách. A to navzdory tomu, že ve stejném roce vyšly dvě podobně zaměřené publikace, *Naše prababičky feministky* Pavly Horské a *České ženy v 19. století* Marie Neudorflové-Lachmanové. Během zhruba patnácti let se hodně změnilo. Dějiny žen, stejně jako *gender history*, jsou – přes vcelku ojedinělé výhrady některých odborníků i neodborníků – respektovanou historickou disciplínou, jak dokládají přibývající původní i překladové práce zaměřené na dějiny žen v antice, středověku, raném novověku, ale i v 19. a 20. století. Rozmach takto zaměřeného bádání umožnil vydat v roce 2009 kolektivní syntézu *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*.

Přesto je možné se domnívat, že druhé vydání patnáct let staré publikace má smysl. První vydání bylo poměrně brzy vyprodáno, dodnes patří k publikacím, které jsou ve veřejných knihovnách permanentně vypůjčeny a historiky citovány. Návrh nakladatelství Karolinum přikročit k novému vydání mě proto velmi potěšil. Rozhodla jsem se nepodlehnout lákadlům nových metodických přístupů, byť jsem jim vcelku přístupná, a přes některé úpravy a doplnění se snažila respektovat původní podobu knihy. Nicméně aspoň částečně jsem reflektovala posun v bádání: pokud se v roce 1993 týkaly ženských dějin výše zmíněné tři publikace, v druhé dekádě třetího tisíciletí jich jsou jen původně českých desítky, přelomová práce a českému prostředí blízká kolektivní práce *Na ceste k modernej žene* vyšla roku 2011 na Slovensku. Některá svá původní tvrzení jsem ve světle nových (nejen svých) poznatků opravila, výtky recenzentů prvního vydání (pokud jsem s nimi souhlasila a souhlasím) jsem se snažila vzít v úvahu rovněž.

Zachovala jsem přízeň českým středostavovským ženám, s občasným pohledem do života šlechticů (dějinám žen venkovských, dělnic, služebných, žen dolních vrstev se věnují jiní badatelé a badatelky s mnohem větší erudicí, než které bych byla schopna já; se smutnou minulostí prostitutek

jsem se vypořádala jinde, zaměření na české ženy z německojazyčných vrstev, které by vyžadovalo z gruntu provedený základní výzkum, ponechám badatelům mladším).

Snažila jsem se, aby nové vydání zůstalo čtivé, přístupné i laickým zájemcům – ti ostatně tvořili většinu čtenářů prvního vydání. Protože jsem si ale vědoma skutečnosti, že knihu používají také studenti a odborníci, doplnila jsem ji poznámkovým aparátem, který v prvním vydání být nemohl. Užila jsem ho jen v míře nezbytně nutné, ráda bych, aby knihu přijala široká vzdělaná veřejnost se zájmem o historii.

Podobně jako v roce 1999 i nyní je cíl publikace stejný: zamyslet se nad postavením ženy v české společnosti v kontextu dějin kultury, dějin každodennosti v průběhu „dlouhého“ 19. století, zhruba od osmdesátých let 18. století po vznik prvních ženských politických struktur, tedy do počátku století dvacátého. Nabídnout pevný a jednoznačně daný chronologický rámec není dost dobře možné. Dějiny soukromého života mají svůj vlastní rytmus; lidé se žení a vdávají, mají se rádi či se nenávidí, vychovávají děti, oblékají se, tancují, uklízejí a vaří jen s nutnými (či vynucenými) ohledy na počasí, panující dynastie, války a revoluce. Ani „jednotu místa“ se mi nezdařilo důsledně dodržet. České země byly – a dodnes jsou – součástí středoevropského prostoru, v němž se naši předkové vcelku volně pohybovali. A navíc porovnat realitu středoevropskou s realitou západoevropskou, hlavně francouzskou, neboť v ní hrála žena od 18. století významnou roli, bylo velmi lákavé. Odtud ty časté výlety do země galského kohouta. Stručně řečeno, pokusila jsem se postihnout život ženy, a to především ženy středního stavu. Sledovala jsem ženský úděl od narození k období zralosti, manželství a mateřství, snažila jsem se pochopit setrvalost i proměny ženské a mužské role v prostředí malého národa ve střední Evropě.

Potřebné informace jsem většinou nenašla v pramenech institucionálních – svět institucí a následně i svět archivů býval dlouho světem povýtce mužským. Pouze církve střežila člověka od narození do smrti, dbajíc na řádný rodinný život. Postavení ženy sledovala vedle církevní také literatura lékařská, právníká a didaktická, od osvícenství se ženská otázka stala i předmětem filozofických a vědeckých rozprav. Ženy byly námětem uměleckých děl. Samy malovaly, psaly dopisy, deníky, vzpomínky, některé se pustily i do „opravdových“ literárních žánrů. Pokud se jejich výtvoři dochovaly, staly se prameny, které nám vypovídají o ženách uplynulých časů

nejvíce. Vyprávějí o vnějším světě, jenž je obklopoval, o jejich bližních, práci, domácích povinnostech. Ale také o jejich vnitřním světě, o láskách, trápení, bolestech, starostech, ambicích i rezignaci. O takové prameny jsem opřela své badání především, statistických a evidenčních pramenů jsem užila jen v míře nezbytně nutné – chtěla jsem psát o lidech, ne o číslech.

Jako v roce 1999, i teď bych se ráda omluvila osobnostem, do jejichž soukromého života jsem často nahlédla více a hlouběji, než mně samotné bylo milé. Učinila jsem tak kvůli objektivitě a – příznám se – z jistého pohodlí. Dostupné jsou totiž písemné pozůstalosti těch, kdo na sebe v minulosti nějakým způsobem upozornili. Prospěli národu, státu, proslavili se mimořádnými schopnostmi či kvalitami... Slavní muži hráli i v soukromí první housle; druhý, nicméně stejně náročný part byl přisouzen jejich manželkám, milým, přítelkyním, dcerám, sestrám, vnučkám. Všem českým „výtečníkům“, jejichž soukromí jsem v zájmu objektivitě a snad i čtivosti porušila, patří má pokorná omluva.

A ještě malá poznámka na závěr: v prvním vydání byla – vysloveně proti mému přání – opravena příjmení cizinek na přechýlenou českou podobu. Při vši úctě k češtině se domnívám, že potřebám jakéhokoli jazyka musí být nadřazena potřebná úcta k lidské bytosti, která jméno, důležitou část své identity, nosí. George Sand se skutečně nejmenovala George „Sandová“.

V Hradci Králové, 19. dubna 2016

1. Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole

*... Byl večer, hosti se rozešli, byl mi ten den dlouhý. Byla sem ráda, dyž byl večer.
Žádnému sem nic neřekla, až ráno se nám narodil náš Adolf; zrovna ráno po pouti.
Mněla sem radost, že mám zrovna půl tuctu kluků.
Antonie Kavalírová (Paměti babičky Kavalírové)*

Příchod dítěte na svět je velikou událostí. Několik měsíců před svým narozením uvede očekávaný potomek do stavu pohotovosti potenciální rodiče i další příbuzné. Chystá se vybavička, hledá jméno, předvídá (dnes už s velkou dávkou přesnosti) pohlaví. Narození je převratem v rodinných vztazích – z mladíka učiní vřeštěcí uzlík otce, z dívky matku, ze dvou dosud šaramantních a žádoucích žen babičky, ze dvou pánů v nejlepších letech dědečky. Světu přibude strýců, tet, prastrýců, pratek, sester, bratrů, sestřenic i bratranců. Dítě je dědic, budoucnost rodiny, způsob obrany proti času i smrti. Jistě, k očekávání patří i obavy, ať už z porodu či z nové rodičovské role, strach, bude-li dítě v pořádku. Převládá však většinou radost, pocit štěstí. Je-li vše tak, jak má být. Jsou-li rodiče zralí mentálně, sociálně i ekonomicky, mají-li všechny předpoklady se o dítě postarat, je-li narození žádoucí, či dokonce vymodlené. Jak stará je tato láskyplná pozornost, již považujeme za patřičnou a normální? Řada historiků má za to, že celá dlouhá staletí nebylo dítě ničím, nemělo vlastní statut, hodnotu, bylo jen zárodečným stavem dospělého, který jednou, dožije-li se, bude pracovat, modlit se, podílet se na utváření světa k obrazu božímu.¹ Snad takový vztah k dítěti jako k bytosti nehotové, nedokonalé, vcelku bezvýznamné a nestabilní provázal dlouhou minulost lidstva. Dokladem může být středověké umění: až do 12. století postavu dítěte skoro nezná. Vyobrazení Ježíška, ostatně zpočátku velmi vzácné, je vlastně miniaturním vyobrazením dospělého. Jako by středově-

1) Podrobněji k této problematice srov. Lenderová, Milena – Rýdl, Karel: *Radostné dětství. Dítě v Čechách 19. století*. Praha, Paseka 2006, s. 8–12.

kému umělci nestálo za to si uvědomit, v čem spočívá odlišnost proporcí kojence, jak jiný je výraz jeho obličeje. Se zpodobněním dítěte-smrtelníka si malířství i sochařství počkaly až do 15. či 16. století; tehdy se objevují dokonce náhrobky s podobou matky a kojence jako výmluvné svědectví o úmrtí rodičky i novorozence při porodu. Měli skutečně naši předkové k vlastnímu potomstvu, které – stejně jako děti dnešní – bylo nesporné v prvních měsících a letech svého života sladké, roztomilé a bezmocné, vztah natolik chladný a lhostejný, že jej neuměli žádným odpovídajícím způsobem vyjádřit?

Definitivní odpověď zřejmě nenajdeme. Jakmile se v šedesátých letech minulého století do zorného pole historiografie dostala problematika dítěte, objevily se dva vzájemně protichůdné názory. Zpočátku stály příkře proti sobě, dnes jsou mírně modifikovány a hledají společné výchozí pozice.

První názor, který na počátku šedesátých let vyslovil francouzský badatel Philippe Ariès a dnes ho rozvíjí Elisabeth Badinter, Danielle Alexandre-Bidon, Edward Shorter, Lloyd Demause a další, je pro naše soudobé pojetí dětství poněkud šokující. Podle těchto badatelů neměla totiž středověká a raně novověká společnost k dítěti žádný vztah, nebyla schopna ani ochotna respektovat dětskou specifčnost. Nic o ní ostatně nevěděla. Jakmile dítě dokázalo žít bez každodenní péče matky, tedy po dovršení šesti či sedmi let věku, patřilo do světa dospělých. Citová pouta rodičů k dítěti byla vcelku zanedbatelná, snad záměrně. Obrovská dětská úmrtnost prý silnější citovou vazbu předem vylučovala. Pro tuto lhostejnost je celá řada dokladů – nejen ve sloupcích úmrtních matrik a protokolů pařížské policie 18. století, ale i v korespondenci osob neznámých i slavných. „Ztratil jsem dvě nebo tři děti ve věku kojeneckém, nikoli bez lítosti, ale bez hlubšího zármutku,“ napsal kolem roku 1580 francouzský filozof Michel de Montaigne.² Podobnou vlašnost shledáváme v dalších memoárech i korespondenci. Teprve druhá polovina 18. věku dala pojmu dětství a mateřství konkrétnější – a vlídnější – obsah. Také rokokové malířství svou zálibou pro zdobnělinu a detail vyjadřuje zájem o svět dětí, o rodinu, dokonce o svět hraček. Tomuto století začalo záležet na člověku, představoval přece pracovní sílu. Populační vývoj byl sledován učenci, ekonomy i samotnými panovníky. Ustavila se nová

2) Kuperty-Tsur, Nadine: *De la paternité biologique à la paternité littéraire: étapes d'une argumentation chez Montaigne. Argumentation et Analyse du Discours* [En ligne], 5 | 2010, mis en ligne le 20 octobre 2010, cit. 10. 2015. URL: <http://aad.revues.org/1006>

věda – demografie. Člověk začíná jako dítě, a tak i dítě má tržní hodnotu, vždyť přežije-li, bude dospělým; pracovní silou, vojákem, plátcem daně. Teprve tehdy se mění vztah dospělých k dětem, vytvářejí se předpoklady pro větší materiální i citové investice do dítěte, přibývá úvah o jeho výchově, přibývá pedagogické literatury.

Takový názor zastává Philippe Ariès ve své nesporně průkopnické knize *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime (Dítě a rodinný život v době starého režimu)*; vyšla v roce 1960, v době nástupu historické demografie, a opírala se o prameny statistické, literární a ikonografické povahy. Setkala se s kladným ohlasem, dočkala se několika vydání, část odborné veřejnosti však reagovala negativně.

Protivníci namítali: Dítě mělo svůj statut i ve středověku a raném novověku, i tehdy byly děti milovány, vítány, i tehdy si rodiče zoufali nad drobnými rakvičkami. Už středověká lékařská, didaktická a náboženská literatura věnuje velkou pozornost péči a výchově dítěte od nejtútlejšího věku, ba dokonce péči o těhotnou ženu a rodičku. V průběhu 16. století se objevují individualizované portréty dětí; důvodem je úsilí zachovat podobu dítěte pro případ jeho úmrtí. Setkáváme se i s vyobrazením dětí zemřelých. Těmito argumenty Didier Lett a řada dalších badatelů vyhraněné názory Philippa Arièse odmítli, ostatně on sám je později korigoval a přistoupil na myšlenku, že už středověcí rodiče své děti pravděpodobně milovali, byť trochu jinak než rodiče moderní.

Závěr zůstává nicméně hypotetický. Třebaže lze najít doklady láskyplného vztahu rodičů k dětem, pro laxní postoj matek k dětem svědčí obrovské rozšíření nájemných kojných v západní Evropě, především ve Francii, zřetelné od období raného novověku. Zvyk svěřit dítě ihned po narození zcela cizí ženě, pro člověka konce 20. století nepochopitelný, souvisí do určité míry se stupněm emancipace ženy, s její společenskou rolí. Ta byla ve Francii od vystoupení preciozek, průkopnic ženské emancipace 17. století, daleko závažnější než ve střední Evropě. Svou roli sehrálo rovněž zapojení ženy do práce v prvních manufakturách a továrnách.

Obě uvedené skupiny historiků, jak odpůrci historického zakotvení rodičovské lásky, tak jeho přívrženci, se shodují v jednom: že totiž skutečným středem pozornosti se dítě stává až v průběhu 19. století a 20. století je pak stoletím dítěte. Silný citový vztah k dítěti dokládají pro předminulé století i některá fakta ze středoevropského prostředí. Snad nejvýmluvnější

je zármutek nad úmrtím dítěte: rakouský kancléř Klemens Metternich, zdánlivě chladný diplomat, byl doslova zdrčen ztrátou svých dvou dcer, které zemřely během dvou měsíců v roce 1820. Hluboký býval zármutek matek: „Musím se tobě vyznati, sestro, že já, ztratíviš čtvero dětí, moci nad sebou jsem neměla; zoufalství chytalo se mne...“,“ svěřuje se v padesátých letech 19. století česká spisovatelka polského původu Honorata Zapová.³ Až do sklonku 19. století bylo jen málo rodin, které by neoplakaly alespoň jedno dítě. Smrt si vybírala v rodině sázavského sklářského podnikatele Františka Kavalíra, jindřichohradeckého barvíře Kajetána Volfa, otce pozdější herečky Národního divadla Adély Volfové, staročeského politika Františka Braunera, vojáka a malíře barona Salomona Friedberga-Mírohorského, i v rodinách univerzitních učitelů Jana Gebauera a Tomáše G. Masaryka, politika a ministra Albína Bráfa; neohlížela se na sociální prostředí, bydliště ani na to, zda dítě bylo či nebylo milováno, zda bylo jedináčkem či jedním z mnoha sourozenců, zda šlo o kojence, batole, školáka nebo studenta.

Podle antických a středověkých představ se odehrával lidský život v sedmi etapách; tři z toho byly vyhrazeny dětství. První z nich, *infantia*, probíhá do šesti sedmi let dítěte, končí výměnou zubů a ukončením vývoje řeči. Dítě je v péči matky, případně kojné a poté chůvy, není trestně odpovědné, neočekává se od něj odpovědný přístup k životu ani schopnost postarat se samo o sebe. Následovalo období, jemuž dnes říkáme školní věk; neslo název *pueritia*, z latinského *purus*, *čistý* – dětem v tomto věku chybí schopnost plození. Až do uzákonění vzdělávací povinnosti přebíral odpovědnost za výchovu syna otec (preceptor v privilegovaném prostředí), za výchovu dcery nadále odpovídala matka (respektive vychovatelka, guvernantka, *miss*, *mademoiselle* – někdy se objevují už před dovršením první životní etapy). V této fázi, která trvala do čtrnácti let, mělo už dítě částečnou trestní odpovědnost. Následovala *adolescentia*, poslední krátké období před vstupem do skutečného života, do posledních životních etap, zralosti a stáří. V humanistickém myšlení převážily šestileté periody, tvořící dohromady dvanáct fází života, podobně jako bylo dvanáct měsíců roku – takového názoru byl i Komenský.⁴ Století rozumu se opět zalíbilo v sedmi stupních. „Sedmiletí“

3) Zapová, Honorata: *Nezabudky. Dar našim pannám*. 4. vyd., Praha 1870, s. 136–137.

4) Srov. Eduard Maur: Dětství a mládí jako fáze životního cyklu v pojetí J. A. Komenského. *Studia Comeniana et Historica* 29, 1999, č. 62, s. 113–125; dle Lenderové, Milena – Rýdl, Karel: *Radostné dětství*, s. 133.

znovu použil Rudolf Steiner, autor pedagogické teorie waldorfských škol. Atribut přestupu z první do druhé fáze dětství – výměnu zubů – si vypůjčil od Isidora Sevillekého.

Chceme-li proniknout do tajů dětství našich předků, musíme si uvědomit, že za skutečné dětství se tehdy považovalo jen první období, raný dětský věk. Období krátké, ale z mnoha důvodů zajímavé. Mimo jiné i proto, že tvoří jistou výjimku; za svého života se ženy totiž definovaly vždy ve vztahu k mužům, k mužskému světu. Byly manželkami, milenkami, dcerami, matkami dětí, které zplodil otec. Rané dětství jako jediná výjimka je ryzí doménou žen a ženství, mužský svět zde nemá co dělat a ve většině případů o to ani valně nestojí. Chlapci i děvčátka do tří či čtyř let vypadají stejně: sukénky, dlouhé vlasy (tato „zženštilost“ malých příslušníků mužského pohlaví přestala až po první světové válce, ve stejné době, kdy ženy definitivně opustily až dosud neodmyslitelný atribut svého ženství, korzet). Kluk v sukénce byl dlouho samozřejmostí, váhání matek se dostává na pořad dne až na samém konci 19. století. Zde je šalamounská odpověď listárny žurnálu *Nové mody* z roku 1890: „Kalhotky vašemu klučinovi, pakli nejsou mu čtyři léta, ještě nedávejte, ačkoli platí i zde: nezáleží na letech, nýbrž na tom, co nám sluší. Je-li dosti vytáhlý, dejte mu je přec.“⁵

Až do první světové války nebylo mnoho otců, které by tento svět plenek, sukének, kolébek a cumlů příliš lákal. Nebyl to svět mužných zálib, nicméně už od středověku existovaly výjimky. Autoři, kteří nezpochybňují lásku mateřskou, přiznávají něžný vztah k dítěti i otcům. Někdy se zájem o dítě projevil u budoucího otce už v průběhu těhotenství. I milující otec však býval většinu času mimo domov, a tak základy dobrých mravů vštěpovaly dětem kojné, chůvy – „Kindsfrau“, jak se říkalo v lepších pražských rodinách – vychovatelky či matky. Mezi základní zásady patřila bezmezná úcta k otci, neomezenému vládci domu. V biblickém „Cti otce svého i matku svou“ měla větší váhu první polovina přikázání, a to bez ohledu na sociální prostředí. Otce se často bály jak šlechtické, tak dělnické děti. Tento až kultovní respekt přetrval hluboko do 20. století. Matky zpravidla nepotřebovaly trestat, stačila pohrůžka: „Počkej, večer to povím otci!“ Při společném jídle sedávala hlava rodiny v čele stolu, jídlo, nejlepší kousky, byly otci podávány jako prvním. Pak přišli na řadu synové, dcery, teprve

5) *Nové mody* 2, č. 4; 15. 2. 1890, s. 14.

potom matka, případně služebnictvo a čeládka. Otec rozhodoval o všem, zastupoval rodinu navenek, doma vládl přísně, snad i krutě. Zdá se, že tělesné tresty byly v pravomoci především otců, třebaže existovaly výjimky. Pro Magdalenu Dobromilu Rettigovou, pozdější autorku slavné kuchařské knihy, narozenou roku 1785, měla v dětství její matka málo pochopení, byla přísná a často dcerku trestala. Naopak otec jednal s budoucí paní Rettigovou mnohem vlídněji. Podobné trápení měla i malá Barbora Panklová – Božena Němcová: „matka“ ji bila a Barunka musela za trest poděkovat a odprosít. U našich předků platilo, že i při harmonickém vztahu v rodině založené na pokrevních vztazích byl tělesný trest považován za blahodárný prostředek zajišťující budoucí mravní bezúhonnost dítěte. „Metla vyháňá děti z pekla,“ znělo oblíbené rčení našich předků. Hlásil se k němu i milující otec Karel Havlíček Borovský. Dcera Zdeňka, narozená 23. prosince 1848, byla vychovávána s láskou, ale přísně: „... neškodí nikdy dětem raději více přísnosti,“ psal své švagrově 6. prosince 1854, „jen když přitom vidějí lásku, že je člověk netejrá ze zlosti, jen jako by z toho vyražení měl. Tak kupř. u nás jen ode mne dostane Zdenka bití, když je toho potřeba (ale moje pravidlo je: málokdy, nikdy ve zlosti, ale zato vždy do krve, aby déle držela paměť), ona ale přece proto mne má tak ráda jako Julii, ba skoro víc.“⁶ Na druhé straně se v 19. století začíná objevovat odpor, postupně sílí, k tělesným trestům. Hezký příklad nabízí rodina, v níž vyrůstala Eliška Krásnohorská. Děti po předčasné smrti otce Ondřeje Pecha vychovávala pouze matka. Ta, ač bez hlubšího vzdělání, byla moudrou a laskavou vychovatelkou, díky pedagogické důslednosti nemusela své děti nikdy tělesně trestat.

Autoritu rodičů utvrzovalo rovněž vykání ze strany dětí. Až do počátku či poloviny 19. století si v prostředí aristokracie vykali děti a rodiče navzájem, všeobecně se tykalo služebnictvu. Pak nastala změna: služebným a rodičům se vykalo, rodiče dětem tykali. Tykání dětí rodičům se ojediněle objevuje v sedmdesátých letech 19. století v měšťanském prostředí, běžné je po první světové válce. Přesto se v některých oblastech jižních Čech a jižní Moravy zvyk vykat rodičům udržel do šedesátých let minulého století. Docela malé děti vždy tykaly matce či ženě, která se o ně bezprostředně starala.

6) K. Havlíček bratru Františkovi, Brixen, 6. 12. 1854; cit. dle Lenderová, Milena: *Dcera národa? Tři životy Zdeňky Havlíčkové*. Praha 2013, s. 74.

Ženy pečovaly o dítě v době, kdy bylo nejzranitelnější. Matek jako prvních se dotýkala hrůzná kojenecká a dětská úmrtnost, s níž si společnost až do 18. století nevěděla rady. Nejděsivější bývala v nalezincích, a odložených dětí nebylo věru málo. Důvodů k odložení dítěte bychom našli hned několik: nelegitimní svazek, absence střechy nad hlavou, nedostatek finančních prostředků. Nechtěné početí vedlo zpravidla k traumatizujícímu těhotenství a porodu, k bezohlednému zacházení s novorozencem, k jeho odložení. Rizikovým faktorem bylo přenášení či převoz novorozence, špatné hygienické podmínky v nalezincích a špitálech. Přes úsilí filantropů 18. a 19. století se tento stav příliš neměnil. V malostranském Vlašském špitále, který rozhodně nepatřil k nejhorším, umíralo v sedmdesátých a osmdesátých letech 18. století 80–95 % přijatých dětí. Toto děsivé číslo se nezměnilo ani po polovině století následujícího: v roce 1858 zemřely v pražském nalezinci všechny děti v tomto roce přijaté a „zbylé z minulého roku“. Ještě koncem století vypadají čísla tragicky: roku 1888 zemřelo 15,6 % chovanců, z toho 50,7 % dětí do jednoho roku.⁷ To platí pro Prahu. Ve venkovských ústavech umírala ročně stále víc než polovina přijatých dětí. U kojenců, které nečekal osud nalezence, byla zjevně úmrtnost nižší, nikoli však nízká: šanci, že se dožije desátých narozenin, mělo koncem 18. století zhruba šest z deseti novorozenat. V letech 1810–14 dosahovala dětská úmrtnost v českých zemích celých 28 %.⁸ Kojenecká a dětská úmrtnost začala pomalu klesat od čtyřicátých let 18. století. Zatímco pro středověk a raný novověk platí, že se dospělého věku dožilo průměrně jedno až dvě děti v rodině, v 19. století stoupl tento průměr na čtyři až pět dětí.

V každém období minulosti se setkáme s projevy infanticidy, záměrného a vědomého usmrcení dítěte. Raně novověké tresty pro matky vražednice byly kruté; rakouský trestní zákoník z roku 1803 (novelizován byl po polovině století) byl mírnější: uznával, že matka se při porodu nalézá ve stavu, který zmenšuje její trestní odpovědnost. Přesto zavraždění dítěte manželského trestal doživotním žalářem, vraždu dítěte nemanželského žalářem ve výši deset až patnáct let. V letech 1870–79 bylo v rakouské monarchii průměrně 100 matek ročně odsouzeno pro zločin zabít dítěte. Pokud dítě zemřelo kvůli nedbalé péči, odpykala si matka ve vězení pět až deset let.

7) Brdlík, Jiří: *Dětské lékařství v minulosti a jak jsem je prožíval*. Praha 1957, s. 109.

8) Petráň, Josef (ed.): *Počátky českého národního obrození, 1770–1791*. Praha 1990, s. 12.

Nejvíce dětí umíralo těsně po porodu a v prvních dnech života. Příčiny úmrtí lze vyčíst z matrik, vysvětlení je ovšem poplatné soudobé medicíně a také soudobé diagnostické terminologii. Nejčastějším důvodem kojenecké úmrtnosti v Praze byly křeče, často označované jako „Freysen“, „ex phrenesis“ či „psotník“; připadalo na ně až 60 % všech úmrtí. Jde o diagnózu značně neurčitou, neboť křeče mohou provázet nejrůznější horečnatá onemocnění. Následovaly „úbytě“ (opět diagnóza vágní), na něž umíralo zhruba 13 % kojenců. Příčinou úmrtí bývala i „slabost“, přičemž nelze určit, zda se týkala donošených dětí s nízkou hmotností, či dětí nedonošených. Inkubátor – „umělá kvočna“ – se objevil kolem roku 1880, aniž by se příliš rozšířil. Porodní báby však nečekaly se založenými rukama. Předtím i potom byli nedonošenci vkládáni do přiměřeně vyhřáté trouby kuchyňských kamen. Někteří přežili.

Na neštovice umírá přes 4 % kojenců starších sedmi měsíců.⁹ Od posledních let 18. století se nabízel možnost, jak této závažné nemoci čelit – očkování. Jeho první průkopnicí byla Mary Wortley-Montagu, manželka anglického vyslance v Cařihradě. S *variolizací*, která spočívala v přenosu nepatrného množství obsahu neštovice z nemocného na zdravého člověka, se seznámila v Osmanské říši. Příliš bezpečný tento způsob nebyl, někdy se kromě neštovic přenesla na očkovance i tuberkulóza nebo syfilis. Na konci 18. století přišel s novou metodou anglický lékař Edward Jenner; jeho *vakcinace* spočívala v přenosu kravských neštovic na zdravého jedince. Roku 1798 zobecnil své zkušenosti v pojednání *An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* a jeho metoda se rychle rozšířila. V českých zemích byl jejím propagátorem karlovarský lékař švýcarského původu Jean de Carro, který získal vakcínu při svých cestách přímo od Jennera. Použil ji poprvé ve Vídni v květnu roku 1799, kdy ji aplikoval na své dvě děti; o dva roky později očkoval vakcínou dovezenou z Itálie děti ve vídeňském a pražském nalezinci. Roku 1800 provedl vakcinaci dětí v brněnském nalezinci lékař Alois Carl a dvě léta nato byla z podnětu zemského prezidia založena komise pro očkování, v jejímž čele stanul zemský porodník Tadeáš Bayer. O očkování měli zájem nejprve příslušníci vyšších vrstev: Marie Terezie, která dala očkovat své nejmladší děti, šla příkladem. Z prostředí v Čechách

9) Šubrtová, Alena: Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století. *Statistika a demografie* 9, 1972, s. 155.